
Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 20 (1999)

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998-1999), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995)

Ο ναός της Παναγίτσας στη Βαλύρα της Μεσσηνίας

Γεώργιος ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1201](https://doi.org/10.12681/dchae.1201)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ Γ. (1999). Ο ναός της Παναγίτσας στη Βαλύρα της Μεσσηνίας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 20, 129–132. <https://doi.org/10.12681/dchae.1201>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο ναός της Παναγίτσας στη Βαλύρα της Μεσσηνίας

Γεώργιος ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995) • Σελ. 129-132

ΑΘΗΝΑ 1999

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΤΣΑΣ ΣΤΗΝ ΒΑΛΥΡΑ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Στήν αγροτική περιφέρεια του χωριού Βαλύρα¹, 25 περίπου χλμ. βόρεια της Καλαμάτας, δυτικά και σε απόσταση χιλιόμετρον από τα όρια του οικισμού, βρίσκεται ο μικρός ναός της Παναγίτσας. Από το αρχικό κτίσμα σώζονται μόνον οι περιμετρικοί τοίχοι, μέσου ύψους 3,50 μ. περίπου², ενώ ο αρχικός ημικυλινδρικός θόλος, πού έχει καταπέσει, αντικαταστάθηκε με ξύλινη κεραμοσκεπή στέγη (Εικ. 1).

Ο ναΐσκος, σχεδόν ορθογώνιος σε κάτοψη, έχει μέσες εσωτερικές διαστάσεις 3×5,97 μ., παρουσιάζει δηλαδή αναλογία 1:2, όπως συμβαίνει σε μονόκλιτες βασιλικές και μονόκλιτους σταυρεπίστεγους ναούς βυζαντινής εποχής (Εικ. 2). Ο ναΐσκος, σωστά προσανατολισμένος, είχε μόνο μία είσοδο στην δυτική του πλευρά και ένα μικρό παράθυρο στην βόρεια· τό παράθυρο της μεσημβρινής όψεως ανοίχθηκε σε πρόσφατη εποχή. Τό παράθυρο της βόρειας όψεως, πού πιθανότατα διατηρεί την αρχική του μορφή, έχει έξωτερικές διαστάσεις 0,35×0,70 μ., οι σταθμοί του είναι από τοιχοποιία και τό ανώφλιό του όριζόντιο, στοιχείο έξαιρετικά σπάνιο στην βυζαντινή αρχιτεκτονική³ (Εικ. 4).

Η κτισμένη στό κάτω μέρος της Άγία Τράπεζα καταλαμβάνει όλη την εσωτερικώς και έξωτερικώς ημικυκλική κόγχη, πού έχει σχετικά μικρές διαστάσεις – χορδή 1,23 και βέλος 0,67 μ. Έκατέρωθεν της κόγχης και στό πάχος του ανατολικού τοίχου διανοίγονται τά βαθιά και τυφλά κογχάρια της προθέσεως και του διακοινικού (0,27×0,45 και 0,29×0,47 μ. αντίστοιχα). Τό μονόλοβο παράθυρο της κύριας κόγχης στην σημερινή του μορφή έχει διαστάσεις πολεμίστρας, μέ εσωτερικό

άνοιγμα 0,21 και έξωτερικό μόλις 0,07 μ. Ο ναός έπαυλεμμένα έπισκευασμένος και ανακατασκευασμένος άκόμα και στίς ήμέρες μας, δέν διασώζει ίχνη τοιχογραφιών.

Άπό τό αρχικό κτίσμα διατηρούνται ό βόρειος και ό νότιος τοίχος και οι γωνίες του ανατολικού. Ίσως τό ίδιο συμβαίνει και μέ τόν δυτικό τοίχο του μνημείου, πού όμως έχει έπικαλυφθεί μέ παχύτατα σύγχρονα έπιχρίσματα. Η κόγχη του ίερού και τά έκατέρωθεν τμήματα του ανατολικού τοίχου, όπως άποδεικνύεται από την διαφορά δομής, κτίσθηκαν σε μεταβυζαντινούς χρόνους, όταν προφανώς θέλησαν νά ανακατασκευάσουν ένα ήδη έρειπωμένο κτίσμα (Εικ. 3).

Οι αρχικές τοιχοποιίες έχουν γίνει μέ ένα έξαιρετικά χαλαρό πλινθοπερίκλειστο σύστημα, όπου, στό κάτω μέρη, παρεμβάλλονται και κανονικά λαξευμένοι γωνιόλιθοι μεγάλων διαστάσεων⁴. Η πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία του μικρού μνημείου δέν είναι άπλή έπένδυση, όπως συμβαίνει σε όρισμένα άλλα μεσσηνιακά μνημεία⁵, αλλά διαμπερής σε όλο της τό πάχος, όπως διαπιστώνουμε από τούς σταθμούς του παραθύρου της βόρειας όψεως (Εικ. 4).

Η έπιφάνεια της τοιχοποιίας είναι κατά τόπους διακοσμημένη μέ πλίνθινα γράμματα: τό κάπλα στην βόρεια πλευρά, τό χρίσμα (μονόγραμμα ✕ six armed cross) στην μεσημβρινή, ένα στοιχείο πού θυμίζει αρχαιοελληνικό σίγμα (βόρεια πλευρά), αλλά και άλλους πλίνθινους σχηματισμούς, επίσης στην βόρεια πλευρά, πού δύσκολα μπορούν νά ταυτισθούν μέ γράμματα του έλληνικού αλφαβήτου (Εικ. 5). Δύο από αυτούς, πού θυμί-

1. Στην Βαλύρα έχει έντοπισθεί και ό τρίκογχος ναός του Άγίου Βλασίου, πού ήδη έχω χρονολογήσει στό τέλη του Ι' ή τίς αρχές του ΙΑ' αιώνα (*Δέκατο Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας*, 1993, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, σ. 7-8).

2. Έλάχιστο ύψος από τό περιβάλλον έδαφος στην βορειοδυτική γωνία: 2,50 μ.

3. Ένα πρώτο ένδεικτικό κατάλογο παραθύρων μέ όριζόντιο ανώφλιο έκανε ήδη ό καθηγητής Π.Α. Βοκοτόπουλος (*Η έκκλη-*

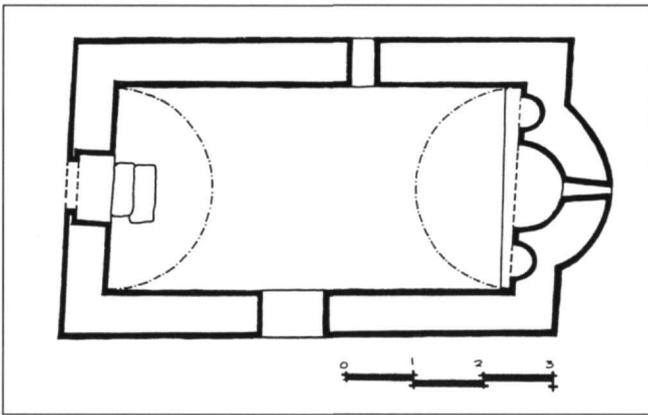
σιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνος, Θεσσαλονίκη 1992², σ. 164, ύποσημ. 2).

4. Ένδεικτικά: Γωνιόλιθος βορειοδυτικής γωνίας: 0,68×0,73 μ.

5. Άγιος Βασίλειος Πανυπερίου και Άγιος Νικόλαος Αίπειας (Γ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί Τεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Άθήναι 1990, σ. 185 και 219), αλλά και άλλοι ναοί άκόμη άδημοσίευτοι.

Εικ. 1. Παναγίτσα Βαλύρας. Άποψη από ΝΔ.

Εικ. 2. Παναγίτσα Βαλύρας. Κάτοψη.

6. Π.Α. Βοκοτόπουλος, *ἔ.ἀ.*, σ. 92. Ν. Μουτσόπουλος, *Ἐκκλησίες τῆς Καστοριάς, 9ος-11ος αἰώνας*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 520, πίν. III.2 ὅπου ἀκριβέστερο τό σχῆμα. Τό μνημεῖο χρονολογεῖται ἀπό τόν πρῶτο στό β' ἡμισυ τοῦ Γ' αἰώνα (ἔ.ἀ., σ. 196), ἄλλοι συγγραφεῖς (Βελένης, Meksi) μιλοῦν ἀκόμη καί γιά τόν ΙΓ' αἰώνα (Βοκοτόπουλος, *ἔ.ἀ.*, σ. 252-253), ἄποψη πού ὀπωσδήποτε δέν εἶναι ὀρθή. Οἱ Koch καί Megaw ἔχουν δεχθεῖ μιά κάπως πρωιμότερη χρονολογία τοῦ μνημείου (ἔ.ἀ., σ. 252-253), ἐνῶ ὁ καθηγητής Ν. Μουτσόπουλος ὑποστήριξε ἐκ νέου τήν παλαιά του ἄποψη γιά τοποθέτηση τοῦ μνημείου στό β' τέταρτο τοῦ Γ' αἰώνα (ἔ.ἀ., σ. 106). 7. Μουτσόπουλος, *ἔ.ἀ.*, σ. 520, πίν. III.2.

8. *ἔ.ἀ.*, σ. 459 (εἰκ. 402), 518 (πίν. III.1). Στό μνημεῖο ὑπάρχει τό ἴδιο σχῆμα καί ἀνεστραμμένο, δηλαδή τό ἄνω ἡμισυ χρίσματος.

9. Ν. Μουτσόπουλος, *ἔ.ἀ.*, σ. 518 (πίν. III.1). Στό μνημεῖο ὑπάρχει τό ἴδιο σχῆμα καί ἀνεστραμμένο, δηλαδή τό ἄνω ἡμισυ χρίσματος. Πά τίς διάφορες ἀπόψεις γύρω ἀπό τήν ἡλικία τοῦ μνημείου, βλ. σ. 410-411.

10. Πλίνθινα γράμματα ὑπάρχουν καί στόν Ἅγιο Στέφανο Καστοριάς, πού ἀπό τούς περισσότερους βυζαντινολόγους πιστεύε-

ζουν τό κάτω ἡμισυ τοῦ χρίσματος, μού εἶναι γνωστοί μόνον ἀπό τήν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στό Λάμποβο τῆς Βορείου Ἡπείρου⁶ καί τόν Ταξιάρχη τοῦ Γυμνασίου στήν Καστοριά, τοῦ ΙΑ' αἰώνα⁷, ἐνῶ κάπως παραλλαγμένος βρίσκεται στοῦς Ἅγιους Ἀναργύρους τῆς Καστοριάς τοῦ ἴδιου αἰώνα⁸, καί τόν συζητούμενης χρονολογίας Ἅγιο Νικόλαο τοῦ Κασνίτζη⁹, πάλι στήν Καστοριά. Παρά τήν πλίνθινη αὐτή διακόσμηση, στοιχεῖο πολύ χαρακτηριστικό εἶναι τό ὅτι στό μνημεῖο δέν ὑπάρχουν ὀδοντωτές ταινίες.

Τά πλίνθινα γράμματα, γιά τά ὁποῖα, ἂν δέν κάνω λάθος, δέν ὑπάρχει εἰδική μελέτη, ἐμφανίζονται στήν Βόρεια Ἑλλάδα κατά τόν Γ' αἰώνα (Ἅγιος Ἀχιλλεῖος Πρέσπας, Κουμπελίδικη Καστοριάς κ.ἄ.)¹⁰, ἐνῶ στήν Νότια Ἑλλάδα τά συναντοῦμε κυρίως σέ μνημεῖα τοῦ ΙΑ' αἰώνα, μετά τόν ὁποῖο οὐσιαστικά ἐξαφανίζονται¹¹. Τό κάπλα, πού σέ ὀρισμένα μνημεῖα ἐμφανίζεται καί ἀντίστροφο (ἀριστερόστροφο)¹², εἶναι ἓνα ἀπό τά συνηθέ-

ται κτίσμα τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ Θ' αἰώνα. Πάντως οἱ ἐνθυμήσεις τοῦ 845 καί 862 δέν δημοσιεύθηκαν ποτέ, ἐνῶ ἡ κτητορική ἐπιγραφή τοῦ 889 καί ἡ ἐνθύμησις τοῦ Ἰουνίου τοῦ 890 πού δημοσίευσε ὁ καθηγητής Ν. Μουτσόπουλος (ἔ.ἀ., σ. 299 καί 302-303), εἶναι παραναγνώσεις, ὅπως ἐπεσήμανε, λίγο πρίν ἀπό τόν θάνατό του, ὁ ἐφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καστοριάς Σωτήριος Κίσσας (Ἀνάγνωση βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς ἀπό τήν Καστοριά, *Ἐγνατία* 5, Μάρτιος 1994, σ. 4-5).

11. Στήν βορειοδυτική Ἑλλάδα, ἀντίθετα, τά πλίνθινα γράμματα ἐξακολούθησαν νά χρησιμοποιοῦνται ἐπί μακρόν (Κ. Τσουρῆς, *Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος*, Καβάλα 1988, σ. 144-145, ὅπου παραδείγματα καί βιβλιογραφία), ὅπως δέ ἀναφέρει ὁ καθηγητής Ν. Μουτσόπουλος, χωρίς ὁμως βιβλιογραφική κάλυψη, τέτοια γράμματα ὑπάρχουν καί σέ τζαμά τοῦ 16ου καί τοῦ 17ου αἰώνα στήν Φιλίππουπολη (ἔ.ἀ., σ. 463). Ἡ περίπτωση τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Λουκοῦς στήν Ἀργολίδα καί τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Τρύπης Λακωνίας εἶναι ἀπό τίς σπανιότατες ἐξαιρέσεις μνημείων τῆς Νότιας Ἑλλάδος πού ἔχουν γράμματα μετά τόν ΙΑ' αἰώνα (βλ. κατωτέρω, ὑποσημ. 14). Στίς ἐξαιρέσεις ἴσως πρέπει νά ἐντάξουμε καί τούς οὐσιαστικά ἀχρονολόγητους ναούς τοῦ Ἁγίου Πέτρου Καστανέας καί τοῦ Ταξιάρχου Σαϊδόνας στήν Μεσσηνιακή Μάνη (Ν. Δρανδάκης, *Ἐρευναί εἰς τήν Μεσσηνιακῆν Μάνην*, ΠΑΕ 1976, σ. 215 καί 232).

12. Ἀη-Στράτηγος Μπουλαριῶν Μάνης (Ν. Δρανδάκης, *Βυζαντιναί τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης*, Ἀθήναι 1964, σ. 18), Ἅγιος Θεόδωρος «στοῦ Καλοῦ» τῆς Μάνης (Ν. Δρανδάκης, *Ἐρευναί εἰς τήν Μάνην*, ΠΑΕ 1977, σ. 221), Προφήτης Ἡλίας Κονιδίτσας Λακωνίας (Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἅγνωστος βυζαντινός ναός τῆς Λακωνίας, *Ἑλληνικά* ΙΕ' (1957), σ. 91, εἰκ. 2), Ἅγιος Νικόλαος στό Πλατάνι Ἀχαΐας (Π. Βοκοτόπουλος, Ὁ τρίκογχος ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου στό Πλατάνι τῆς Ἀχαΐας, *Ἄρμος*, Α', 1990, σ. 400), Ἅγιος Δημήτριος Βαράσσοβας Αἰτωλίας (Ἀ. Ὁρλάνδος, Ὁ Ἅγιος

Εικ. 3. Παναγίτσα Βαλύρας. Ανατολική όψη.

στερα γράμματα¹³, ακολουθεί τό χρίσμα¹⁴, ἐνῶ τό σίγμα εἶναι σπανιότατο¹⁵. Σέ μιά περίπτωση, στήν Ἐλεοῦσα τῆς Μεγάλης Πρέσπας, τοῦ 1410, συναντοῦμε τό χρίσμα γραπτό¹⁶ στό μικρό καί ὄψιμο μνημεῖο, ὅπου μέ κόκκινο χρώμα ἔχει γίνει ἀπομίμηση πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας καί κεραμοπλαστικῶν διακοσμήσεων,

Δημήτριος τῆς Βαράσοβας, *ABME A'* (1935), σ. 106), Ἅγιος Νικόλαος Αὐλίδος (Χ. Μπούρας, Συμπληρωματικά στοιχεία γιά ἕνα κατεστραμμένο ναό τῆς Βοιωτίας, *ΔΧΑΕ Δ'* (1964-1965), σ. 240), Προφήτης Ἡλίας Σταροπάζαρου Ἀθηνῶν, Ἅγιοι Θεόδωροι Σερβίων καί τουλάχιστον ἑπτὰ ναοί τῆς Καστοριάς (Ν. Μουτσόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 516, 519).

13. Ἐνδεικτικά: Ἀη-Στράτηγος Μπουλαριῶν (Ν. Δρανδάκης, *Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης*, Ἀθήναι 1964, σ. 18), Ταξιάρχης Χαροῦδας Μάνης (Ν. Δρανδάκης, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαροῦδας καί ἡ κτιτορική ἐπιγραφή του, *ΛακΣπουδ Α'* (1972), σ. 278, πίν. ΙΖ' β), Προφήτης Ἡλίας Κονιδίτσας (Α. Ὁρλάνδος, Ἄγνωστος βυζαντινός ναός τῆς Λακωνίας, *Ἑλληνικά ΙΕ'* (1957), σ. 91, εἰκ. 2), Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Παλαιοῦ Λυγουριοῦ (Στ. Μαμαλοῦκος, Ἐνας ἄγνωστος βυζαντινός ναός στήν Ἀργολίδα. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Παλαιοῦ Λυγουριοῦ, *ΔΧΑΕ ΙΒ'* (1984), σ. 429, εἰκ. 18/11), Παναγία Λουτρῶν Ἡραίας (Ν. Μουτσόπουλος, *Ἡ ἀρχιτεκτονική τῶν ἐκκλησιῶν καί τῶν μοναστηριῶν τῆς Γορτυνίας*, Ἀθήναι 1956, σ. 35), Ἅγιος Νικόλαος στό Πλατάνι Ἀχαΐας (Βοκοτόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 400), Ἅγιος Δημήτριος τῆς Βαράσοβας Αἰτωλίας (Α. Ὁρλάνδος, *ABME A'* (1935), σ. 106), Ὅσιος Λουκάς Φωκίδος (Α. Η. S. Megaw, *The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches*, *BSA* 32 (1931-32), πίν. 30/51), Ἅγιος Νικόλαος Αὐλίδος (Μπούρας, ἔ.ἀ., σ. 240), Παναγία ἡ Κρήνα Χίου (Ρ. Vocotopoulos, *The Concealed Course Technique: Further Examples and a Few Remarks*, *JÖB* 28 (1979), εἰκ. 1), Προφήτης Ἡλίας Σταροπάζαρου Ἀθηνῶν, Ἅγιοι Θεόδωροι Σερβίων, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στό Λάμποβο τῆς Βορείου Ἡπείρου, Ἅγιος Ἀχιλλεῖος τῆς Πρέσπας καί τουλάχιστον ἕξι ναοί τῆς Καστοριάς (Μουτσόπουλος, ἔ.ἀ. (ὑπόσημ. 6), σ. 516 καί 519).

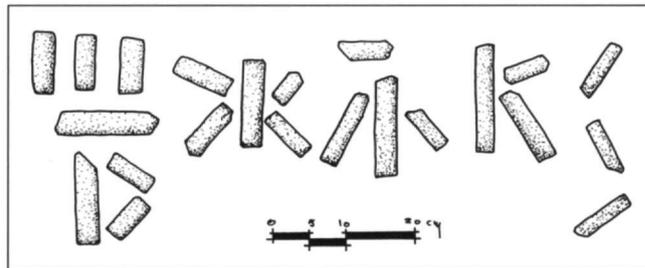
Εικ. 4. Παναγίτσα Βαλύρας. Παράθυρο βόρειας ὄψης.

14. Ἀη-Στράτηγος Μπουλαριῶν (ἀδημοσίευτη λεπτομέρεια), Ἅγιος Θεόδωρος «στοῦ Καλοῦ» τῆς Μάνης (Ν. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1977, σ. 221), Ἅγιοι Θεόδωροι Τρύπης Λακωνίας (ΙΓ' αἰ.), καθολικόν μονῆς Λουκοῦς Ἀργολίδος (ΙΒ' ἢ ΙΓ' αἰ.), Ἅγιος Γεώργιος Βίγλας στό χωριό Δαφνί Λακωνίας (Ν. Δρανδάκης, Ὁ ναός τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Λακωνικῆς Τρύπης, *ΕΕΒΣ ΚΕ'* (1955), σ. 48), Ἅγιος Νικόλαος στό Πλατάνι Ἀχαΐας (Βοκοτόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 400), Παναγία Λουτρῶν Ἡραίας (Μουτσόπουλος, ἔ.ἀ. (ὑπόσημ. 13), σ. 35), Ἅγιος Νικόλαος στίς Μολιγκάτες Κυθήρων (Π. Λαζαρίδης, *Μεσαιωνικά καί βυζαντινά μνημεῖα Κυθήρων*, *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά, πίν. 188β), Παναγία ἡ Κρήνα Χίου (Ρ. Vocotopoulos, *JÖB* 28 (1979), εἰκ. 1), Παναγία ἡ Ζερβιώτισσα Στύλου Χανίων (Κ. Λασιθιωτάκης, Ἐγγεγραμμένοι σταυροειδεῖς ναοί τῆς Δυτικῆς Κρήτης, *Β' Κρητολογικόν Συνέδριον*, Α', Ἀθήναι 1967, σ. 348, πίν. ΡΙΔ'), Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στό Λάμποβο τῆς Βορείου Ἡπείρου, Ἅγιοι Θεόδωροι Σερβίων, καί τουλάχιστον ἕξι ναοί τῆς Καστοριάς (Μουτσόπουλος, ἔ.ἀ. (ὑπόσημ. 6), σ. 516, 519). Δέν ξέρω ἂν τό «χιαστόν κεραμοπλαστικόν κόσμημα», πού ἀναφέρει ὁ καθηγητής Ν. Δρανδάκης ὅτι ὑπάρχει στήν Παλαιοπαναγία τῆς Σελλασίας (ΙΑ' αἰ.), εἶναι χρίσμα ἢ χί (βλ. Βυζαντινά καί μεταβυζαντινά μνημεῖα Λακωνικῆς, *ΑΕ* 1969, Χρονικά, σ. 2).

15. Ἀπό ὅ,τι ξέρω τό σίγμα συναντᾶται μόνον στόν Ὅσιο Λουκά Φωκίδος (Megaw, ἔ.ἀ., πίν. 30/47), στόν Ἅγιο Νικόλαο Καστοριάς (Μουτσόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 446, εἰκ. 394), καί στόν Ἅγιο Ἰωάννη τόν Θεολόγο Παλαιοῦ Λυγουριοῦ (Μαμαλοῦκος, ἔ.ἀ. (ὑπόσημ. 13), σ. 429, εἰκ. 18/17).

16. Στ. Πελεκανίδης, *Βυζαντινά καί μεταβυζαντινά μνημεῖα τῆς Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 110, πίν. XLVIII.

υπάρχουν και τρία γραπτά «γράμματα», όλα χρῖσμα. Ἡ χρονολόγηση τοῦ μικροῦ ναοῦ τῆς Βαλύρας μᾶλλον δέν παρουσιάζει δυσκολίες. Ὅπως εἶδαμε, τὰ πλίνθινα διακοσμητικά γράμματα, τουλάχιστον στήν Πελοπόννησο, μετά τόν ΙΑ' αἰώνα ἐχρησιμοποιήθηκαν σπανιότατα, ἐνῶ εἰδικά τό κάππα συναντᾶται μόνο σέ μνημεῖα τοῦ ΙΑ' αἰώνα¹⁷. Ἡ ἀπουσία ἐπίσης ὀδοντωτῶν ταινιῶν σέ μνημεῖα κτισμένα μέ τό χαλαρό πλινθοπερίκλειστο σύστημα¹⁸, ἀλλά ταυτόχρονα διακοσμημένα μέ πλίνθινα γράμματα, ὅπως π.χ. ὁ Ἅγιος Δημήτριος τῆς Βαράσοβας¹⁹ καί ἡ Παλαιοπαναγία στήν Σελλασία Λακωνίας²⁰, ἢ κουφικά, ὅπως ὁ Ἅγιος Νικόλαος Ἁτταλῆς Εὐβοίας²¹, εἶναι χαρακτηριστικά πού παρατηροῦνται γύρω στό 1000. Ἔτσι, συνεκτιμώντας ὅλα

Εἰκ. 5. Παναγίτσα Βαλύρας. Πλίνθινα γράμματα τῆς τοιχοποιίας.

αὐτά τό στοιχεῖα, νομίζω ὅτι μπορούμε νά χρονολογήσουμε τό μικρό μνημεῖο στίς ἀρχές τοῦ ΙΑ' αἰώνα.

Πανεπιστήμιο Θράκης

George Dimitrokallis

THE CHURCH OF THE PANAGITSA AT VALYRA IN MESSENIA

The church of the Panagitsa is located near the village of Valyra in Messenia. Its interior dimensions are 3.00×5.97 m. This little church has undergone repeated repairs and reconstruction. Today it has a tile-covered wooden roof, there are no painted or sculpted decorations, and nothing betrays its Byzantine origins.

The northern and southern walls of the original Byzantine structure have been preserved, as well as the corners of the

eastern wall. The original brickwork was executed in an exceptionally loose fashion, with large cornerstones inserted in the lower portions. Here and there in the masonry brick letters have been inserted, the letter K in the north side, ✕ in the southern side, and others, but there are no rows of dentrils. These features allow us to place this small monument chronologically at the beginning of the 11th century.

17. Τό κάππα τό συναντοῦμε καί στόν Ἅγιο Νικόλαο στό Πλατάνι καί στόν Ἅγιο Θεόδωρο «στοῦ Καλοῦ» (βλ. παραπάνω, ὑποσημ. 12). Τόν πρῶτο ὁ καθηγητής Π. Βοκοτόπουλος τόν τοποθετεῖ στίς ἀρχές τοῦ ΙΒ' αἰώνα, καί τόν δεύτερο ὁ καθηγητής Ν. Δρανδάκης, «ἴσως» στόν ΙΒ' αἰώνα.

18. Σημειωτέον ὅτι τό πλινθοπερίκλειστο σύστημα μετά τά μέσα τοῦ ΙΑ' αἰώνα, γενικά στήν Νότια Ἑλλάδα, ἀλλά καί στήν ἴδια τήν Μεσσηνία, τείνει σέ ὄρια γεωμετρικῆς κρυσταλλικότητας.

19. Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ. (ὑποσημ. 12), σ. 106. Κατά τόν Ἀ. Ὁρλάνδο ὁ

ναός «ἀνηγέρθη κατά τό δεύτερον ἥμισυ τοῦ 10^{ου} ἢ τᾶς ἀρχάς τοῦ 11^{ου} μ.Χ. αἰῶνος» (ἔ.ἀ., σ. 120), ἀποψη πού ἐπαναλαμβάνει καί ὁ Ἄ. Παλιούρας (*Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία*, Ἀθήναι 1985, σ. 179-180), ἐνῶ ὁ Π. Βοκοτόπουλος τόν τοποθετεῖ στίς ἀρχές τοῦ ΙΑ' αἰώνα (ἔ.ἀ., σ. 112).

20. Ν. Δρανδάκη, *ΑΕ* 1969, Χρονικά, σ. 1-2.

21. Μ. Γεωργοπούλου, Ἅγιος Νικόλαος Ἁτταλῆς Εὐβοίας, *ΑΑΑ V* (1972), σ. 59-60.